

Prof. dr hab. Janusz KALIŃSKI
Prof. em. Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie
e-mail: jkalins@sgh.waw.pl
ORCID: 0000-0001-9046-3882

DOI: 10.15290/oes.2021.01.103.01

KRYZYS GOSPODARCZY W LATACH 1979-1982 ZWIASTUNEM UPADKU PRL¹

Streszczenie

Cel – Artykuł wskazuje na istotne znaczenie kryzysu gospodarczego 1979-1982 dla procesu upadku narzuconego Polsce po 1944 roku systemu politycznego i ekonomicznego.

Metoda badań – Artykuł napisany w oparciu o metodę historii gospodarczej, szeroko wykorzystuje dostępną literaturę przedmiotu, publikowane dokumenty władz państwowych, archiwalia, statystyki i akty prawne.

Wnioski – Autor dowodzi, że koniec dekady lat siedemdziesiątych, która generalnie oceniana jest jako najlepsza w gospodarce PRL, przyniósł kryzys i trwającą cztery lata recesję. Ich przyczyny tkwiły w błędnej polityce gospodarczej ekipy Gierkowskiej i w posiadających starszy rodowód deformacjach systemu kierowania gospodarką. Kryzys lat 1979-1982 unaoczniał, że system gospodarki centralnie planowanej w Polsce wyczerpał swoje możliwości i nawet zewnętrzne zasilanie kapitałowe nie było w stanie zrekompensować niskiej efektywności i marnotrawstwa występującego w „realnym socjalizmie”.

Oryginalność/wartość – Artykuł stanowi wkład do ciągle żywej, zasilanej często sprzecznymi argumentami, dyskusji nad upadkiem PRL.

Słowa kluczowe: Polska 1944-1989, gospodarka, kryzys ekonomiczny, kryzys polityczny

THE ECONOMIC CRISIS OF 1979-1982 HERALDED THE FALL OF THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC²

Summary

Purpose – The article points to the important role of the economic crisis of 1979-1982 in the process of the collapse of the political and economic system imposed on Poland after 1944.

Research method – The paper written on the basis of the economic history method, makes an extensive use of the available literature on the subject, the published documents of state authorities, archives, statistics and legal acts.

Results – The Author proves that the end of the seventies, which is generally considered the best period in the economy of the People's Republic of Poland, brought about a crisis and a recession lasting four years. Their causes lay in the erroneous economic policy of the Edward Gierek's team and in the deformations of the economy management system stemming from older times. The crisis of

¹ Artykuł wpłynął 4 sierpnia 2020 r., zaakceptowano 18 października 2020 r.

² Article received 4 August 2020, accepted 18 October 2020.

1979-1982 showed that the centrally planned economy system in Poland had exhausted its possibilities and even external capital injections were not able to compensate for the low efficiency and the wastefulness in “the real socialism”.

Originality /value – The article is a contribution to the still lively, often fueled by contradictory arguments, discussion on the fall of the Polish People’s Republic.

Keywords: Poland 1944-1989, economy, economic crisis, political crisis

JEL Classification: N140

1. Wstęp

Dominująca w PRL doktryna marksistowska bardzo silnie akcentowała wysoką racjonalność makroekonomiczną gospodarki nazywanej socjalistyczną. Jej przewaga nad gospodarką rynkową miała się wyrażać m.in. w bezkryzysowym oraz proporcjonalnym rozwoju przy pełnym wykorzystaniu dostępnych zasobów. W konsekwencji systematycznie miał wzrastać poziom życia ludności [Dobiegała-Korona, 1990, s. 22]. Tymczasem doświadczenia ZSRR z lat trzydziestych i kolejnych dekad dwudziestego wieku oraz krajów satelickich po 1950 roku wyraźnie wskazywały na rozmiianie się teorii z praktyką. Wbrew nadziejom związanym z szeroko rozbudowanym systemem centralnego zarządzania i planowania regulą stały się silne wahania wzrostu gospodarczego oraz narastające dysproporcje gałęziowe i regionalne, a ich konsekwencją były niski poziom życiowy ludności oraz rosnący dystans w stosunku do krajów rozwiniętych o gospodarce rynkowej. Problemy te w przekonujący sposób przedstawił w swoich pracach wybitny ekonomista węgierski János Kornai [1986, s. 151].

W Polsce pierwsze oznaki niewydolności narzuconego po drugiej wojnie światowej systemu gospodarczego pojawiły się już na początku lat pięćdziesiątych. W konsekwencji przystąpienia do forsownego uprzemysłowienia i kolektywizacji rolnictwa nasilały się niedostatki podstawowych artykułów konsumpcyjnych. Tzw. socjalistyczna industrializacja, która zgodnie z radzieckim wzorcem na pierwszym planie postawiła rozwój przemysłu ciężkiego, szybko doprowadziła do licznych dysproporcji i niedoborów w całym przemyśle, ograniczając podaż wielu podstawowych produktów. Narzucona chłopstwu i realizowana bez odpowiedniego przygotowania gospodarczego i społecznego kolektywizacja była powodem gwałtownego spadku produkcji rolniczej [Kaliński, 1987, s. 255].

Drastyczne niedobory na rynku dóbr konsumpcyjnych, w połączeniu z takimi zjawiskami, jak: nadmierne zagęszczenie i niski poziom wyposażenia mieszkań oraz złe warunki pracy były powodem, obok żądań o charakterze wolnościowym, krwawych wystąpień robotniczych na ulicach Poznania w końcu czerwca 1956 roku. Podobne przesłanki, wzmocnione wysoką podwyżką cen deficytowego mięsa i jego przetworów, stały się podstawą wybuchu niezadowolenia społecznego w połowie grudnia 1970 roku. Miejscem tragicznych wydarzeń stały się miasta Wybrzeża, a wynikiem starć demonstrantów z milicją i wojskiem było kilkadziesiąt ofiar śmiertelnych. Zajścia te położyły kres czternastoletnim rządóm Władysława

Gomułki i wyniosły do władzy ekipę z Edwardem Gierkiem. Wbrew szumnym zapowiedziom, w dekadzie lat siedemdziesiątych nie tylko nie zniknęły wspomniane problemy gospodarcze i polityczne, ale uległy one nasileniu od połowy dekady i trwały w latach osiemdziesiątych. Bezradność komunistycznych władz wobec krachu gospodarczego i opór społeczny doprowadziły w 1989 roku do upadku narzuconego Polsce systemu politycznego i gospodarczego [Kaliński 1995, s. 251].

Analiza nieregularności wzrostu i jej skutków zajmuje poczesne miejsce w literaturze poświęconej gospodarce centralnie kierowanej w Polsce. Dość wcześnie podjęli to zagadnienie Andrzej Karpiński i Józef Pajestka, którzy w latach sześćdziesiątych pisali o fazach rozwoju gospodarki w nawiązaniu do zmieniających się priorytetów w planach gospodarczych. W latach siedemdziesiątych dołączył do nich Grzegorz W. Kołodko, który akcentował wpływ polityki inwestycyjnej na dynamikę gospodarki [Karpiński, 1965, s. 137-143; Kołodko, 1979, s. 137-143; Pajestka, 1965, s. 229]. Jednak największym zainteresowaniem cieszyła się ta problematyka w ostatniej dekadzie PRL, kiedy powszechnie dostrzegano fiasko gospodarki centralnie kierowanej i podejmowano głębsze analizy, często z pozycji otwartych przeciwników [Jermakowicz, Krawczyk, 1985, s. 189; Landau, 1986, s. 63; Madej, 1988, s. 283; Staniszkis, 1981, s. 20; Zdziebłowski, 1983, s. 231-245]. Wyróżniając fazy lub etapy wzrostu, wiązano je z decyzjami politycznymi lub w sferze polityki ekonomicznej. Nie włączano do analiz koncepcji cyklu koniunkturalnego charakterystycznej dla gospodarki rynkowej, dla której podstawą były powtarzające się załamania długookresowego wzrostu wywołane czynnikami ekonomicznymi. Jeszcze w XIX wieku zaliczano do nich niedobór produkcji rolniczej, zaś w miarę postępów rewolucji przemysłowej – przejściową przewagę podaży towarów nad efektywnym popytem, prowadzącą do zjawisk deflacyjnych i wywołującą masowe bezrobocie. W drugiej połowie XX wieku pojawiły się kryzysy generowane przez niedostatek dóbr energetycznych, a mniejszemu niż wcześniej ogólnemu spadkowi produkcji towarzyszyły zjawiska inflacyjne [Borowicz, 1999, s. 41; Brémond i in., 2005, s. 86 i n.].

Dla gospodarki Polski Ludowej, charakteryzującej się głębokimi niedoborami, w tym także w sferze zatrudnienia, obce były problemy koniunkturalne gospodarki rynkowej. Mimo dość wysokiej do 1978 roku dynamiki wzrostu nie była ona w stanie sprostać krajowemu popytowi inwestycyjnemu i konsumpcyjnemu oraz potrzebom eksportu. Prowadziło to do napięć w gospodarce, a przede wszystkim niezadowolenia społecznego, będącego źródłem powtarzających się konfliktów społeczno-politycznych. Pierwszy kryzys gospodarki PRL, zbliżony swoim charakterem do załamań w gospodarce rynkowej, pojawił się w 1979 roku. Jego następstwa w sferze ekonomicznej, a przede wszystkim politycznej, stały się podstawą upadku zbankrutowanego systemu gospodarki centralnie kierowanej.

2. Geneza kryzysu

Początek rządów Gierka nie zapowiadał dramatycznych wydarzeń politycznych i ekonomicznych, które przyniosła dekada lat osiemdziesiątych. Jego program gospodarczy sprowadzał się do zapewnienia w pięcioleciu 1971-1975 jednocześnie wysokiej dynamiki rozwoju gospodarki narodowej i odczuwalnej poprawy warunków życia ludności. Zamierzano to osiągnąć przez zwiększenie w ciągu 5 lat: dochodu narodowego w granicach 38-39%, produkcji przemysłowej o 48-50% i rolniej o 18-21%. Sprzyjać tym działaniom miała aktywizacja handlu zagranicznego (importu) drogą wykorzystania kredytów zagranicznych [VI Zjazd..., 1972, s. 143, 152, 544, 560; Gierek, 1990, s. 101; Jaroszewicz, 1991, s. 173].

W powstałym na początku 1973 roku *Kompleksowym programie rozwoju obrotów handlowych oraz współpracy z zagranicą do 1980 r.* zakładano zadłużanie się na Zachodzie przez kilka kolejnych lat. Podkreślano przy tym, że generalną zasadą przyjmowania kredytów będzie „samospłata” polegająca na eksporcie za waluty wymiennele wyrobów z uruchomionych zdolności produkcyjnych. W piśmiennictwie ekonomicznym towarzyszącym decyzjom politycznym często podkreślano, że czynnikiem ułatwiającym spłatę zadłużenia będzie postępujące w warunkach stagflacji osłabienie walut zachodnich [Ząbkowicz, 1992, s. 71-77].

Przyjęte pod koniec 1971 roku wskaźniki ekonomiczne przewyższały analogiczne indeksy osiągnięte w poprzedniej pięciolatce i zapowiadały wejście w kolejny okres przyspieszenia gospodarczego. W przemyśle nie rezygnowano z utrwalonej w PRL zasady szybszego wzrostu produkcji dóbr inwestycyjnych niż konsumpcyjnych, co uzasadniano: koniecznością rekonstrukcji i modernizacji gospodarki, zwiększenia zdolności eksportowych, dokończenia wcześniej rozpoczętych inwestycji i likwidacji „wąskich gardeł” [VI Zjazd..., 1972, s. 144-145].

Dynamiczny program gospodarczy spotkał się z przychylnością społeczeństwa przekonanego, że Gierek reprezentuje bardziej „oświeconą” i pragmatyczną linię w PZPR, której zamiarem jest modernizacja polskiej gospodarki. Spodziewano się także, nie bez wpływu propagandy, że po latach wyrzeczeń, do których wzywał Gomułka, przyszedł czas na „konsumpcyjne żniwa”. W tym mniemaniu umacniał fakt, że dzięki doraźnym działaniom stabilizującym rok 1971 przyniósł niespodziewanie wyraźną poprawę równowagi rynkowej oraz sytuacji dochodowej ludności [VIII Plenum..., 1971, s. 26; *Rocznik statystyczny*, 1974, s. 140-141, 405, 432].

Optymizm władz, wywołany krótkookresowym sukcesem w dziedzinie poprawy warunków bytowych ludności, przeniesiony został na konstruowanie planów dalszego rozwoju gospodarczego kraju. W uchwalonym w czerwcu 1972 roku planie gospodarczym na lata 1971-1975, który precyzował politykę wiązania szybkiego wzrostu z podnoszeniem stopy życiowej ludności, znalazły się podwyższone wskaźniki dotyczące dochodu narodowego i produkcji przemysłowej [Uchwała, 1972, poz. 157]. Podstawą strategii przyspieszenia miały być dodatkowe inwestycje. W tym celu postanowiono zwiększyć ich poziom w stosunku do planu pięcioletniego na lata 1965-1970 o blisko 1/4. W rezultacie w 1974 roku poziom akumulacji w cenach stałych sięgnął 38,1% i był najwyższy w całych dziejach gospodarki

PRL [I *Krajowa...*, 1973, s. 43; Jabłońska-Horak i in., 1990, s. 114-115; Kuczyński, 1981, s. 90]. Wzrost inwestycji i zatrudnienia zaowocował wysokim przyrostem dochodu narodowego. Dochód narodowy wytworzony (w cenach stałych) w pięcioletce 1971-1975 rósł rocznie średnio aż o 9,8% [*Rocznik statystyczny*, 1979, s. 61].

Na początku lat osiemdziesiątych Stanisław Albinowski pisał, że przyspieszenie stało się „siłą samodzielną”, która od pierwszych miesięcy sprawowania władzy opanowała ekipę Gierka. Ona sprawiła, że plany gospodarcze nie były w pełni zrównoważone, a kontrola nad placami i inwestycjami okazała się iluzoryczna. Kryło się za tym przekonanie o potrzebie przyciągnięcia i o nieograniczonej mocy kredytów zagranicznych [Albinowski, 1981, s. 354 i n.].

Tymczasem wystąpiły poważne zagrożenia związane z nadmiernym inwestowaniem w nowe przedsięwzięcia kosztem modernizacji istniejącego majątku oraz ze zbyt szerokim frontem inwestowania, przy niedostatecznym potencjale wykonawczym budownictwa [Kotowicz-Jawor, 1983, s. 166]. W 1975 roku wartość inwestycji nieprzekazanych w terminie do użytku sięgnęła 63%, a zamrożenie środków wyniosło 22% ich wartości kosztorysowej [Kolińska, Machura, 1983, s. 45]. Ta jaskrawa nieefektywność stawała się coraz silniej odczuwanym ciężarem dla gospodarki i społeczeństwa, uniemożliwiając wiązanie szybkiego wzrostu gospodarczego z poprawą stopy życiowej ludności. Wpływał na to niski poziom eksportu, który stawiał pod znakiem zapytania możliwość szybkiej spłaty zaciąganych kredytów. Zadłużenie Polski w krajach kapitalistycznych w 1975 roku osiągnęło 8,4 mld USD, co blisko dwukrotnie przewyższyło roczne wpływy z tytułu eksportu. Obsługa zadłużenia przekroczyła granicę bezpieczeństwa ekonomicznego państwa [Jędrzychowski, 1982, s. 16, 145 i n.].

Narastające w połowie lat siedemdziesiątych trudności w realizacji „programu dynamicznego rozwoju społeczno-gospodarczego kraju” nie skłoniły kierownictwa PZPR do weryfikacji polityki ekonomicznej. Przeciwnie, wystąpienie Gierka na VII zjeździe partii w grudniu 1975 roku zawierało pochwałę realizowanego programu i wolę jego kontynuowania. Pierwszy Sekretarz KC PZPR przedstawił założenia planu gospodarczego na lata 1976-1980, z których wynikało, że w kolejnej pięcioletce dochód narodowy wzrośnie o 40-42%, a produkcja przemysłowa o około 48-50%. Decydujące dla pomyślnej realizacji zadań gospodarczych miało być zwiększenie produkcji towarów i usług konsumpcyjnych, niezbędne dla zapewnienia realnego wzrostu dochodów ludności, oraz szybki rozwój produkcji proeksportowej [VII *Zjazd...*, 1976, s. 130-131].

Kierownictwo PZPR, motywowane sukcesami w sferze wzrostu gospodarczego, nie doceniało społecznych reperkusji stopniowego załamywania się pogrudniowego programu partii. Z całą mocą ujawniły się one w czerwcu 1976 roku, kiedy władze, dążąc do stabilizowania rynku, zapowiedziały wysoką podwyżkę cen żywności, w tym mięsa i cukru. Na skutek masowych wystąpień robotniczych w Płocku, Radomiu i Ursusie podwyżkę odwołano, co okazało się zębne dla gospodarki, a jednocześnie nie pomogło rozwiązać problemów politycznych związanych z pogarszającymi się nastrojami społecznymi [Landau, 1986, s. 56-57; Roszkowski, 1991, s. 335 i n.].

Wydarzenia czerwcowe, a przede wszystkim niemożność dalszego ukrywania trudności gospodarczych, skłoniły władze do skorygowania polityki ekonomicznej. Gierek wysunął koncepcję dokonania „manewru gospodarczego”, który sprowadzał się do: stopniowego zmniejszenia udziału akumulacji w dochodzie narodowym, uzyskania dodatniego bilansu handlowego, zwiększenia produkcji artykułów kierowanych na rynek i rozmiarów budownictwa mieszkaniowego. Zapowiedział preferencje inwestycyjne dla: rolnictwa, przemysłu konsumpcyjnego, energetyki, transportu i przemysłu materiałów budowlanych [V *Plenum...*, 1976, s. 23 i n.; Bożyk, 1983, s. 112; Landau, 1986, s. 58].

„Manewr gospodarczy” nie znalazł większego odbicia w proporcjach uchwalonego w grudniu 1976 roku planu pięcioletniego do 1980 roku. Utrzymano wskaźniki wzrostu dochodu narodowego i przemysłu, a dodatkowo podniesiono planowane nakłady inwestycyjne o 21% [Uchwała, 1976, poz. 226; Świdzińska, 1977, s. 26 i n.; VII *Zjazd...*, 1976, s. 719 i n.]. Tymczasem tempo wzrostu gospodarczego uległo wyraźnemu zahamowaniu, a średnioroczna dynamika wzrostu dochodu narodowego wytworzonego obniżyła się w latach 1976-1978 do 5% [Rocznik statystyczny, 1979, s. 66]. Kierownictwo PZPR lekceważyło i starało się ukryć przed społeczeństwem pogarszającą się sytuację ekonomiczną kraju. W styczniu 1978 roku Gierek powiedział m.in.: „W ostatnich dwu latach nastąpiła dalsza poprawa warunków życia i pracy społeczeństwa, zwiększył się wydatnie potencjał gospodarczy i wzrosła międzynarodowa pozycja Polski” [II *Krajowa...*, 1978, s. 78 i n.]. Pierwszy Sekretarz KC trudnościami gospodarczym starał się nadać cechy obiektywne. Podobne sformułowania dominowały na VIII Zjeździe PZPR w 1980 roku, na którym oceniano politykę gospodarczą lat siedemdziesiątych. Głoszono jej słuszność i deklarowano chęć kontynuowania programu przyjętego w 1971 roku. Za trudności obwiniano destabilizację na rynkach światowych i nieurodzaje w polskim rolnictwie [VIII *Zjazd...*, 1980, s. 101, 103]. W takim duchu wypowiadał się jeszcze pod koniec lat dziewięćdziesiątych Paweł Bożyk, wieloletni doradca ekonomiczny Gierka [Bożyk, 2000, s. 356-358].

Tymczasem, obok ewidentnych błędów w polityce ekonomicznej PZPR, sytuację gospodarczą Polski komplikowały wydarzenia międzynarodowe związane ze stopniowym pogarszaniem się stosunków Wschód-Zachód [Roszkowski, 1991, s. 351 i n.; Morawski, 2013, s. 117]. Jednak podstawowe przyczyny coraz powszechniej zauważalnego spadku aktywności gospodarczej miały charakter wewnętrzny. Tkwiły w odczuwanych wcześniej, zaś od połowy lat siedemdziesiątych gwałtownie narastających, wadach systemowych scentralizowanej gospodarki. Niewydolność centralnego kierowania, niska efektywność gospodarowania i marnotrawstwo łączyły się z chaosem organizacyjnym i brakiem wiary, nawet wśród kadry kierowniczej gospodarki, w skuteczność ekonomiczną „realnego socjalizmu”. W przekonaniu tym utwierdzały niektóre posunięcia władz, jak zamrożenie w 1976 roku funkcjonowania systemu wielkich organizacji gospodarczych (WOG) czy też nieefektywna reforma administracyjna z 1975 roku likwidująca powiaty. Oddzielny problem stanowiło wysokie obciążenie finansów państwa wydatkami wojskowymi. Wprawdzie w latach siedemdziesiątych ich udział w dochodzie narodowym zmniejszył się w porównaniu

z poprzednimi dekadami, jednak rocznie przekraczał średnio 3,5%. Wszystkie słabości gospodarki centralnie kierowanej z całą siłą ujawnił atak ostrej zimy na przełomie 1978 i 1979 roku, który sparaliżował kraj [Landau, 1986, s. 61; Madej, 1988, s. 108; Płaczek, 1995, s. 37].

3. Przebieg kryzysu

Pojawienie się oznak zagrażającego kryzysu zauważalne było od 1973 roku, a ich nasilenie przypadło na lata 1977-1978 [Siedlecka, 1996, s. 20]. Najwcześniej spadek aktywności gospodarczej ujawnił się w sferze inwestowania. Załamanie inwestycyjne, początkowo obserwowane w komunikacji i handlu, od 1978 roku objęło całą sferę produkcyjną, szczególnie zaś budownictwo (tabela 1).

TABELA 1

Dynamika i struktura nakładów inwestycyjnych według działów gospodarki narodowej w latach 1978-1983 (ceny stałe)

Wyszczególnienie	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Rok poprzedni = 100						
Ogółem	102,1	92,1	87,7	77,7	87,9	109,4
Produkcyjne	99,9	88,8	87,2	76,5	84,7	108,2
Nieprodukcyjne	109,7	102,3	89,0	80,2	94,3	111,4

Źródło: [Rocznik statystyczny, 1985, s. 176].

Pogłębiło się zjawisko niepełnej realizacji zaplanowanych inwestycji. W 1980 roku wartość inwestycji nieprzekazanych do użytku sięgnęła 69%, w tym zamrożonych 26% ich ogólnej wartości kosztorysowej [Kolińska, Machura, 1983, s. 44-46; Rocznik statystyczny, 1985, s. 183]. Sytuacja w sferze inwestowania zmusiła rząd do podjęcia w listopadzie 1980 roku decyzji o czasowym wstrzymaniu realizacji kolejnych zadań gospodarczych. Umożliwić to miało, zgodnie z zamierzeniami „manewru gospodarczego”, kontynuowanie tych inwestycji, które gwarantowały szybką poprawę zaopatrzenia rynku wewnętrznego i zwiększenie eksportu. Do grudnia 1980 roku objęto wspomnianą decyzją 776 zadań, a do końca 1984 roku – 863 zadania o stosunkowo niskim, przeciętnie 20%, zaawansowaniu. Gros wstrzymanych zadań dotyczyło: budownictwa i przemysłu materiałów budowlanych, rolnictwa i przemysłu spożywczego oraz leśnictwa i przemysłu drzewnego. Pod względem wartościowym najsilniej okrojony został program inwestycyjny: hutnictwa i przemysłu maszynowego, budownictwa i przemysłu materiałów budowlanych oraz przemysłu chemicznego i lekkiego – m.in. przerwano rozbudowę Huty Katowice i Fabryki Samochodów Ciężarowych w Starachowicach oraz przerwano realizację programu autostradowego [Kolińska, Machura, 1983, s. 52; Marciniak, 1986, s. 100].

Cięcia inwestycyjne powodowały, że systematycznie spadała dynamika produkcji globalnej przemysłu i osiągnęła w 1981 roku, pierwszy raz w dziejach gospodarczych Polski powojennej, wartość ujemną. Powodem było głębokie załamanie wytwórczości dóbr konsumpcyjnych na skutek niedostatku surowców i materiałów. Świadczy o tym fakt, że stopień wykorzystania zdolności produkcyjnych w dziewięciu gałęziach przemysłu konsumpcyjnego wyniósł w 1982 roku zaledwie 60% [Małecko-Tepicht, b.r.; *Sytuacja gospodarcza...*, b.r.]. Wcześniej, w 1980 roku, spadła produkcja środków wytwarzania, jednak najsilniej kryzys dotknął budownictwo, w którym produkcja w 1982 roku obniżyła się o 21% (tabela 2).

TABELA 2

**Dynamika i struktura produkcji globalnej przemysłu i budownictwa
w latach 1978-1983 (ceny stałe)**

Wyszczególnienie	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Rok poprzedni = 100						
Ogółem	104,9	102,7	100,0	89,2	97,9	106,4
Środki wytwarzania	104,4	102,6	99,7	87,1	98,2	106,5
Środki spożycia	105,3	102,2	100,0	91,4	96,4	105,6
Budownictwo	104,6	96,0	90,1	79,0	93,9	106,4

Źródło: [Rocznik statystyczny, 1985, s. 211, 253].

Globalna produkcja rolnicza w latach 1978-1983 (tabela 3) obniżyła się o 13,6%, przy czym silniejszy był spadek produkcji zwierzęcej. Zdeterminowały go niekorzystne warunki atmosferyczne oraz trudności w kontynuowaniu importu zbóż i pasz. Przywóz osiągnął 1/3 ogólnego zużycia pasz treściwych, co przyczyniło się do wzrostu zadłużenia Polski w krajach kapitalistycznych. Na sytuację w rolnictwie negatywnie rzutowało ograniczenie dostaw: nawozów sztucznych, środków ochrony roślin i materiałów budowlanych [Bożyk, 2000, s. 354; Landau, 1986; s. 56-57; Woś, 1987, s. 88; *Polska w latach...*, 1981, s. 76, 85].

Konsekwencją załamania produkcji przemysłowej i rolnej był, obserwowany od 1980 roku, ogólny spadek przewozu ładunków. Szczególnie silnie zmniejszyły się przewozy drogowe, które ucierpiały w wyniku spadku zapotrzebowania na ładunki, jak i dotkliwego braku paliw płynnych. Transport wodny odczuł spadek obrotów polskiego handlu zagranicznego. Na lotnicze przewozy pasażerskie dramatycznie wpłynęło wprowadzenie stanu wojennego, którego konsekwencją były retorsje ze strony państw zachodnich. W 1982 roku, na skutek zewnętrznych ograniczeń, długość linii PLL LOT zmniejszyła się o 1/3, a liczba pasażerów o połowę (tabela 4).

TABELA 3

**Dynamika i struktura produkcji globalnej rolnictwa w latach 1978-1983
(ceny stałe)**

Wyszczególnienie	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Rok poprzedni = 100						
Ogółem	104,1	98,5	89,3	103,8	97,2	103,3
Produkcja roślinna	105,4	96,3	84,8	118,8	97,5	105,8
Produkcja zwierzęca	102,6	101,3	94,4	91,0	96,8	100,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie: [*Polska w latach...*, 1981, s. 74-76; *Rocznik statystyczny*, 1981, s. 308; *Rocznik statystyczny*, 1985, s. 282].

TABELA 4

**Dynamika i struktura przewozu ładunków w transporcie uspołecznionym
w latach 1978-1983 (w tonach)**

Wyszczególnienie	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Rok poprzedni = 100						
Ogółem	103,4	102,6	99,2	74,8	90,4	101,8
W tym:						
kolejowy	101,7	98,1	100,4	83,3	100,1	103,1
samochodowy	103,5	103,9	98,9	72,7	87,5	101,3
rurociągowy	106,2	99,0	100,0	88,0	102,5	107,0
śródlądowy	117,3	103,6	95,7	74,5	82,7	104,2
morski	110,6	94,2	101,0	80,8	103,0	101,1

Źródło: [*Polska w latach...*, 1981, s. 104, 108; *Rocznik statystyczny*, 1981, s. 392; *Rocznik statystyczny*, 1985, s. 337].

W handlu zagranicznym od 1979 roku gwałtownie spadł import, co było powodowane: brakiem dewiz, trudnościami w pozyskiwaniu nowych kredytów oraz restrykcjami finansowymi i handlowymi ze strony państw zachodnich po wprowadzeniu stanu wojennego. Reakcją ze strony władz polskich było dążenie do zastępowania importu z krajów kapitalistycznych przywozem z krajów socjalistycznych i państw trzeciego świata [Jagiello, 1985, s. 25]. W 1980 roku obniżył się eksport, co spowodowało silny wzrost ujemnego salda handlowego. Na jego wysokość wpływały także systematycznie niekorzystne dla Polski warunki wymiany (*terms of trade*).

W tych okolicznościach zadłużenie w krajach kapitalistycznych wzrosło z 16 mld USD w 1978 roku do ponad 26 mld USD w 1982 roku, a stopień obciążenia eksportu spłatami już w 1979 roku przekroczył 100% [Bień, 2017, s. 86; Bożyk, 2000, s. 354; Jasiński, 2011, s. 294; Jędrzychowski, 1982, s. 375-376]. Postawiło to kraj w dramatycznej sytuacji, której konsekwencje na wiele lat zdeterminowały stan polskiej gospodarki.

TABELA 5

Dynamika obrotów i saldo handlu zagranicznego w latach 1978-1983
(ceny stałe, w zł dewizowych)

Lata	Import	Eksport	Saldo
	Rok poprzedni = 100		w mln zł dewiz.
1978	101,5	105,7	-6 253
1979	98,9	106,8	-4 125
1980	98,1	95,8	-6 391
1981	83,1	81,0	-7 483
1982	86,3	108,7	82 254 ^a
1983	105,2	110,3	89 974 ^a

a – w mln złotych obiegowych

Źródło: [Rocznik statystyczny, 1984, s. 350].

W handlu wewnętrznym objawy narastającego kryzysu zaznaczyły się silnymi wahaniami dynamiki obrotów detalicznych. W 1980 roku załamała się sprzedaż żywności, a w latach 1981-1982 zmniejszyły się ogólne obroty detalu, szczególnie alkoholu i towarów przemysłowych. W 1982 roku niższy od osiągniętego w 1978 roku był poziom zaopatrzenia m.in. w: mięso i przetwory mięsne, ryby, mąkę pszenną, ziemniaki, cukierki, czekoladę i kawę. W grupie towarów przemysłowych regres odnotowano m.in. w: tkaninach, odzieży, obuwiu, meblach, pralkach, odbiornikach telewizyjnych, chłodziarkach i samochodach [Rocznik statystyczny, 1985, s. 375-376].

TABELA 6

Dynamika sprzedaży detalicznej towarów w latach 1978-1983

Lata	Ogółem	Żywność	Napoje alkoholowe	Towary nieżywnościowe	Towary niekonsumpcyjne
	Rok poprzedni = 100 (ceny stałe)				
1978	101,2	103,1	94,4	98,3	115,1
1979	102,6	104,6	99,8	102,9	100,1
1980	101,4	99,7	103,5	102,0	101,6
1981	95,4	90,6	70,3	106,8	106,3
1982	82,6	85,7	106,9	74,8	78,9
1983	108,1	102,7	101,9	115,4	108,8

Źródło: [Rocznik statystyczny, 1981, s. 427; Rocznik statystyczny, 1985, s. 371].

Na załamanie w handlu wewnętrznym wpłynęły nie tylko negatywne procesy zachodzące w wytwórczości krajowej, ale także ograniczenia importowe. Od 1977 roku systematycznie spadała dynamika, a od 1980 roku bezwzględna wielkość

dostaw towarów na potrzeby konsumpcyjne [Zawistowski, 2017, s. 191]. Tymczasem pod naciskiem społecznym rosły dochody nominalne, które w latach 1978-1982 zwiększyły się o 169% [*Rocznik statystyczny*, 1983, s. 100]. Prowadziło to do gwałtownie narastającej nierównowagi rynkowej. W latach 1978-1982 tzw. fundusz dyspozycyjny ludności wzrósł o 159%, zaś dostawy towarów na zaopatrzenie rynku o 126% [*Rocznik statystyczny*, 1985, s. 370. Obliczenia własne]. W konsekwencji narastał tzw. nawis inflacyjny, czyli pieniądź oczekujący na realizację w przypadku pojawienia się na rynku odpowiednich towarów. Sprzyjało to powiększaniu kolejek przed lokalami handlowymi i ogalacaniu, czasowo zapełnianych, półek sklepowych [Herer, Sadowski, 1981, s. 1-8]. Dotkliwym problemem dla przemysłu i gospodarstw domowych były wyłączenia prądu elektrycznego. Wynikały one z niedostatecznej mocy dyspozycyjnej elektrowni na skutek nieregularnych dostaw paliw [*Rządowy raport...*, 1981, s. 49].

W warunkach trwałej nierównowagi między popytem i podażą coraz powszechniejsze stały się żądania wprowadzenia reglamentacji zaopatrzenia, która od sierpnia 1976 roku obejmowała cukier. Początkowo spotkała się ona ze sprzeciwem władz, jednak pod naciskiem powstałego w 1980 roku NSZZ „Solidarność” zdecydowano się na zasadnicze rozszerzenie systemu kartkowego zaopatrzenia ludności. W 1981 roku wprowadzono reglamentację: mięsa i jego przetworów, smalcu, czekolady, masła, mąki, kaszy, ryżu, a także proszku do prania, kawy, papierosów i wódki. W 1982 roku uruchomiono kartkową sprzedaż: tłuszczów roślinnych i zwierzęcych, mleka pełnotłustego, benzyny, a nawet butów [Świetlik, 1991, s. 2 i n.; Zawistowski, 2017, s. 194 i n.]. Powszechna reglamentacja ograniczyła rozmiary spożycia, ale pośrednio wpłynęła na wyhamowanie zjawisk kryzysowych związanych z niedoborami.

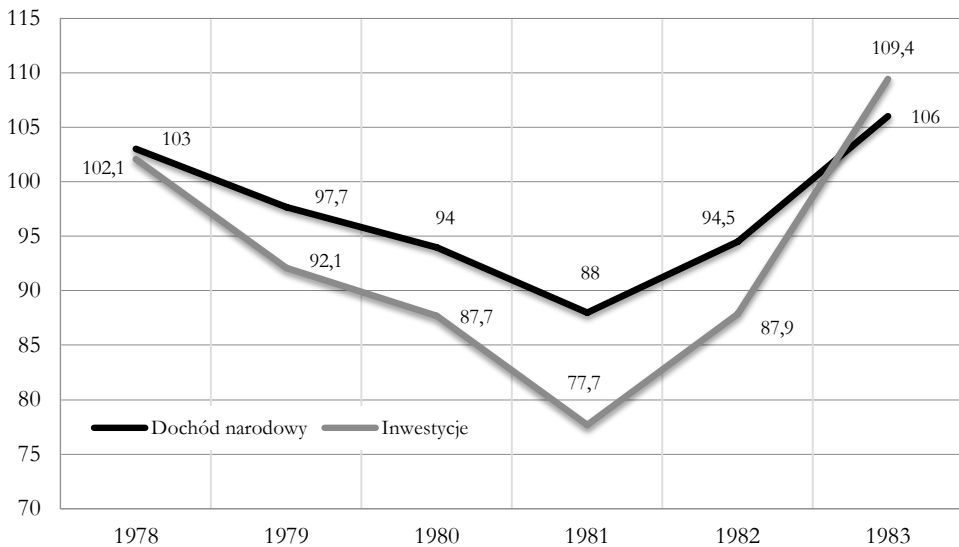
Zdecydowanie pogorszyła się sytuacja budżetu państwa, który do 1979 roku systematycznie wykazywał nadwyżkę. Ujemne saldo, które pojawiło się w 1980 roku w wysokości 20,5 mld zł (ceny stałe z 1977 roku), w 1982 roku sięgnęło 22 mld zł, a stosunek salda budżetu państwa do dochodu narodowego zwiększył się z 1,27 do 1,7%. Powodem był spadek wpływów z podatku obrotowego od przedsiębiorstw państwowych i wysoki wzrost wydatków bieżących, m.in. związanych z rosnącymi dotacjami dla podmiotów gospodarczych. Dodatkowo w latach 1979-1982 systematycznie rosły nakłady na wojsko, a ich udział w dochodzie narodowym zwiększył się z 3,23% do 3,75%, co związane było z wprowadzeniem stanu wojennego [Płaczek, 1995, s. 37-45; *Rocznik statystyczny*, 1985, s. 93 i n.]. Syntetyczny obraz negatywnych procesów gospodarczych zachodzących na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych prezentuje dynamika dochodu narodowego i inwestycji. Dowodzi ona głębokiego załamania w 1981 roku, kiedy dochód narodowy spadł aż o 12% (wykres 1).

Kryzys ekonomiczny lat 1979-1982 stanowił konsekwencję immanentnych cech narzuconego Polsce systemu ekonomicznego. Zwracał na to uwagę już w 1979 roku Stefan Kurowski [1980, s. 15], kiedy wskazywał na jego niereformowalność i wzywał do odrzucenia nieefektywnej formacji. Należy jednak dodać, że decydujący wpływ miała polityka ekonomiczna lat siedemdziesiątych. Oparcie wzrostu gospodarczego

na ogromnych, częściowo skredytowanych inwestycjach i początkowo rosnącym zatrudnieniu dało krótkotrwały sukces w postaci dynamicznego wzrostu dochodu narodowego wytworzonego w latach 1971-1978 o ponad 84% [Rocznik statystyczny, 1979, s. 60]. Wzrostowi gospodarki nie towarzyszyła poprawa efektywności ekonomicznej, szczególnie w zakresie produktywności środków trwałych, stopnia wykorzystania nominalnego czasu pracy i wydajności pracy. Jednocześnie rosło zużycie materiałów, paliw i energii na wytworzenie jednostki dochodu narodowego [Czekaj, 1991, s. 32; Herer, Sadowski, 1985, s. 347 i n.]. Łącznie czyniło to wzrost gospodarczy bardzo kosztownym, uniemożliwiało jego dynamizowanie w dłuższym okresie i obciążało społeczeństwo wysoką akumulacją wewnętrzną oraz zadłużeniem zagranicznym.

WYKRES 1

Dynamika dochodu narodowego wytworzonego i inwestycji w latach 1978-1983 (rok poprzedni = 100, ceny stałe)

Źródło: [Rocznik statystyczny, 1985, s. 78, 176].

Opracowany w połowie 1981 roku *Rządowy raport o stanie gospodarki* wskazywał, że: „Gospodarka Polski znajduje się w stanie głębokiej nierównowagi ekonomicznej na którą składają się dysproporcje: – między siłą nabywczą ludności a podażą towarów i usług, – w bilansie handlowym i płatniczym, – w aparacie produkcyjnym przemysłu i zaopatrzeniu materiałowym, – w inwestycjach, w bilansie finansowym i budżecie państwa” [Rządowy raport..., 1981, s. 7-8]. Dowodził, że przyczyny kryzysu związane były z błędną polityką gospodarczą i deformacjami systemu kierowania gospodarką. *Raport* zawierał konkluzję: „Wyjście z tych trudności możliwe jest tylko w dłuższym kilkuletnim okresie, okresie trudnym, który trzeba przeżyć zanim rozpoczną się zmiany na lepsze” [Rządowy raport..., 1981, s. 40].

Kryzys i recesję w gospodarce centralnie kierowanej cechowała specyfika różniąca je od podobnych zjawisk w gospodarce rynkowej. W trakcie trwania recesji systematycznie rosły wynagrodzenia nominalne jako efekt wymuszania na władzy podwyżek przez zdeterminowane załogi przedsiębiorstw państwowych. Początkowo rosły także wynagrodzenia realne, które obniżyły się dopiero w 1982 roku na skutek wysokiej, urzędowej podwyżki cen. Podobnie dopiero w 1982 roku, mimo wcześniejszego załamania produkcji, nastąpił spadek przeciętnego zatrudnienia, szczególnie silny w grupie robotników oraz w przemyśle i budownictwie [*Rocznik statystyczny*, 1985, s. 58, 120]. Nie oznaczało to, że społeczeństwo korzystało z jakiejś szczególnej ochrony przed skutkami kryzysu. Bardzo dotkliwie odczuwało ono pogłębiające się braki podstawowych artykułów konsumpcyjnych, konieczność codziennego zabiegania o ich zakup w wydłużających się kolejkach do sklepów. Gwałtownie pogorszyły się: warunki korzystania ze środków transportu i łączności, warunki odpoczynku i turystyki oraz stan gospodarki komunalnej, a zwłaszcza mieszkaniowej. Powszechne były zjawiska opóźnień w oddawaniu mieszkań do użytku oraz często skandaliczny poziom ich wykończenia. Coraz bardziej odczuwana była narastająca inflacja. W latach 1978-1982 ceny towarów konsumpcyjnych kontrolowanych przez państwo wzrosły o blisko 190%. Na targowiskach, gdzie obowiązywały zasady rynkowe, ceny masła wzrosły siedmiokrotnie, ziemniaków, kur, jaj i sera białego – czterokrotnie, marchwi – trzykrotnie, a jabłek – dwukrotnie [Grala, 2005, s. 37 i n.; *Rocznik statystyczny*, 1983, s. 369, 378].

Przedstawione cechy polskiego kryzysu, mimo wspomnianej specyfiki, można zakwalifikować do slumpflacji występującej w latach siedemdziesiątych w gospodarce kapitalistycznej. W takich kategoriach analizował stan gospodarki polskiej na przelomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych m.in. Grzegorz W. Kołodko [1987, s. 234].

Przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, silnie zaznaczony kryzysem 1979-1982, dowiódł, że system gospodarki centralnie planowanej w Polsce wyczerpał swoje możliwości i nawet zewnętrzne zasilanie kapitałowe nie było w stanie zrekompenzować niskiej efektywności i marnotrawstwa występującego w „realnym socjalizmie”.

4. Gospodarcze i polityczne następstwa kryzysu

Pod wpływem kryzysu, w połowie 1980 roku, pojawiły się zwiastuny kolejnego przesilenia politycznego w PRL, tym razem w formie natychmiastowej i zdecydowanej reakcji robotników dużych zakładów przemysłowych na urzędową podwyżkę cen mięsa. Rozpoczęły się strajki m.in.: w Warszawie, Mielcu, Rzeszowie, Poznaniu, Wrocławiu, Łodzi i Gdyni, a w Lublinie ogłoszono strajk powszechny [Eisler, 1992, s. 157; Roszkowski, 1991, s. 362 i n.].

Początkowo bierna postawa władz, a następnie próby „przekupienia” strajkujących drogą podwyżek płac dla buntujących się załóg przyniosły rozszerzenie się strajków. Decydujące znaczenie dla dalszego biegu spraw miało przystąpienie do

protestu w połowie sierpnia Stoczni Gdańskiej. Powołany tam Międzyzakładowy Komitet Strajkowy z Lechem Wałęsą, wspomagany przez intelektualistów, wymógł na władzach rozpoczęcie rozmów. W tych warunkach władze zrezygnowały z rozwiązań siłowych i zgodziły się na podpisanie 31 sierpnia porozumień między Komisją Rządową i MKS w Gdańsku. Poprzedniego dnia podobny dokument powstał w Szczecinie, zaś 3 września w Jastrzębiu-Zdroju [*Protokoły porozumień...*, 1981, s. 39]. Wspólnym efektem porozumień było uznanie niezależnych związków zawodowych.

Powstanie NSZZ „Solidarność” zbiegło się z gruntownymi zmianami personalnymi w kierownictwie PZPR i w rządzie. Podyktowane były one naciskami ze strony ZSRR, aby „kontrewolucja” powstrzymana została siłami polskimi. Na ich czele postawiono gen. Wojciecha Jaruzelskiego, który obok funkcji ministra obrony narodowej objął stanowisko premiera, a następnie I sekretarza KC PZPR. Dnia 13 grudnia 1981 roku w kolejnej roli przewodniczącego niekonstytucyjnej Wojskowej Rady Ocalania Narodowego ogłosił on wprowadzenie w Polsce stanu wojennego [Eisler, 1992, s. 179].

Warunki polityczne sprawiły, że oderwane od rzeczywistości cele gospodarcze, które władze kraju przyjęły na początku 1980 roku, okazały się czystą fikcją. Przewidywały one, że w latach 1981-1985: dochód narodowy wzrośnie o 14-18%, produkcja przemysłowa o 20-24%, a rolnicza o 12-13%. Do całkowicie wyimaginowanych przedsięwzięć, w warunkach narastającego od 1979 roku kryzysu gospodarczego, należał przyjęty przez VIII Zjazd PZPR w 1980 roku program kompleksowego zagospodarowania Wisły [*VIII Zjazd...*, 1980, s. 182, 213].

Zwołany w lipcu 1981 roku IX Nadzwyczajny Zjazd PZPR dokonał rewizji nierealnych zamierzeń. Zapowiedziano osiągnięcie równowagi pieniężno-rynkowej, co wiązano z koniecznością zmian strukturalnych w produkcji przemysłowej, tak by w większym zakresie uwzględniała zaopatrzenie rynku. Jednak zdecydowanie silniej akcentowano konieczność zwiększenia produkcji eksportowej, niezbędnej dla ograniczenia zadłużenia zagranicznego kraju. Nie ukrywano także, że równocześnie dążyć się będzie do rozwijania produkcji antyimportowej. Zapowiadano ograniczenie poziomu inwestowania i obniżenie udziału akumulacji w dochodzie narodowym. Zmniejszone nakłady miały być skoncentrowane w gospodarce żywnościowej i mieszkaniowej, produkcji eksportowej oraz rozbudowie bazy paliwowo-energetycznej i surowcowej. Za ważny element programu ekonomicznego PZPR uznała wdrożenie reformy gospodarczej, zgodnej „... z podstawowymi założeniami socjalistycznego systemu społeczno-gospodarczego” [*IX Nadzwyczajny...*, 1981, s. 124].

W tym celu powołano rządową Komisję do spraw Reformy Gospodarczej kierowaną przez Władysława Bakę. Uwieńczeniem pierwszego etapu prac Komisji był przygotowany w połowie 1981 roku dokument *Kierunki reformy gospodarczej*. Jego wdrażanie zapoczątkowało uchwalenie przez Sejm we wrześniu 1981 roku ustaw o przedsiębiorstwach państwowych i o samorządzie załogi przedsiębiorstwa państwowego. Dalsze prace Komisji zakłóciło, ale nie przerwało, wprowadzenie stanu wojennego. Z jej inicjatywy uchwalono szereg ustaw gospodarczych dotyczących m.in.: planowania, gospodarki finansowej przedsiębiorstw, podatków, cen,

bankowości i handlu zagranicznego [Baka, 1983, s. 8; *Reforma gospodarcza...*, 1982, s. 118].

Radykalny kierunek reformowania upadającej gospodarki centralnie kierowanej zainicjowało objęcie we wrześniu 1988 roku funkcji premiera przez Mieczysława Rakowskiego, powszechnie ocenianego jako partyjnego liberala. Podczas ośmiu miesięcy rządów Rakowski starał się doprowadzić do ustanowienia w gospodarce polskiej, wzorem radzieckiej *pierestrojki*, systemu mieszanego. Miał on pozostawiać pod nadzorem komunistycznych władz państwa podstawowe sektory gospodarki i poddawać niektóre elementy życia gospodarczego regulom rynkowym ożywianym przez rozszerzenie roli sektora prywatnego [*Prezes Rady ...*, 1988, s. 43]. Z pewnością celem ostatnich reform gospodarki PRL było odzyskanie równowagi ekonomicznej, ale podobnie jak ich radziecki wzorzec miały one być posunięciem taktycznym, w długiej perspektywie służącym utrwaleniu gospodarki centralnie kierowanej [Graża, 2005, s. 59 i n.; Kaliński, 2015, s. 3-13].

W ramach działań antykryzysowych – po wprowadzeniu stanu wojennego – w celu przeciwdziałania całkowitemu załamaniu równowagi rynkowej rząd podniósł ceny, w tym ceny żywności – dwuipółkrotnie. Mimo silnego spadku siły nabywczej ludności nadal pustoszały półki sklepowe i wydłużały się kolejki pragnących nabyć towary [Kaliński, 2012, s. 114]. Kolejną próbę przełamania kryzysu podjęto w ramach planu na lata 1983-1985 jako alternatywy zaniechanej pięcioletki 1981-1985. W planie jako priorytety wystąpiły: powstrzymanie spadku dochodu narodowego, stopniowe odtworzenie stanu gospodarki z 1978 roku oraz poprawa warunków bytowych ludności. Formalnie plan trzyletni w swoich podstawowych wskaźnikach został zrealizowany, ale odnotowano niepowodzenia w zakresie produkcji rynkowej i eksportu do państw kapitalistycznych. Dochód narodowy wytworzony w latach 1983-1985 wzrósł wprawdzie o 15,7%, ale nie osiągnął stanu z 1978 roku, a nawet z kryzysowego 1980 roku [Karpiński, 1986, s. 238; *Podstawowe dane...*, 1991, s. 5].

Zwiększenie działalności inwestycyjnej i poprawa zaopatrzenia zaowocowały w latach 1983-1988 systematycznym wzrostem produkcji przemysłowej. Mimo załamania w 1989 roku jej ogólny wskaźnik przekroczył poziom z 1980 roku o 13,3%. Dodać należy, że nieco wzrosła prokonsumpcyjna i proeksportowa orientacja wytwórczości przemysłowej. Jednak w produkcji artykułów konsumpcyjnych nie osiągnięto poziomu z 1978 roku, co negatywnie wpływało na zaopatrzenie ludności [*Przemysł 1990...*, 1991, s. 334].

W rolnictwie tylko w 1987 roku odnotowano spadek produkcji, w rezultacie między 1980 a 1989 rokiem nastąpił jej wzrost o blisko 17%. Jednak zdecydowanie szybciej rosła produkcja roślinna, co spowodowało spadek udziału hodowli w produkcji globalnej i oznaczało pogorszenie oferty żywnościowej rolnictwa [*Rocznik statystyczny*, 1990, s. 334].

Od 1983 roku rozpoczęło się ożywienie w przewozach, jednak ich poziom do 1988 roku nie osiągnął wielkości sprzed kryzysu. Dodatkowo w 1989 roku nastąpiło ponowne załamanie transportu pod wpływem spadku produkcji przemysłowej. W konsekwencji przewozy ładunków transportem społecznym w latach osiemdziesiątych zmniejszyły się o 1/3. Wolno wzrastała ogólna liczba przewiezionych

pasażerów, co było skutkiem załamania w kolejnictwie. Natomiast szybko zwiększyła się liczba pasażerów PLL LOT – z 1,8 mln w 1980 roku do 2,3 mln w 1989 roku – dzięki wznowieniu ruchu w relacjach z państwami kapitalistycznymi³.

Po 1982 roku rosły zarówno wywóz, jak i przywóz towarów z zagranicy przy korzystnych dla Polski *terms of trade*. W rezultacie systematycznie osiągano dodatni bilans wymiany handlowej [*Rocznik statystyczny*, 1991, s. 378-379]. Nadwyżkę uzyskiwano dzięki dynamizowaniu eksportu: żywności, wyrobów przemysłowych oraz węgla. Było to możliwe m.in. dzięki dyscyplinowaniu górnictwa węglowego i reglamentacji spożycia. Jednocześnie ograniczano import surowców i materiałów dla przemysłu, co prowadziło do niepełnego wykorzystania krajowych zdolności wytwórczych [*Gospodarka światowa...*, 1990, s. 103]. Generalnie lata osiemdziesiąte przyniosły dalszy spadek i tak niskiego udziału Polski w handlu międzynarodowym. Szczególnie zmniejszyła się rola importu, co wiązało się z trudnościami dewizowymi i wspomnianymi restrykcjami ze strony państw zachodnich [Jasiński, 1991, s. 23].

W handlu wewnętrznym jeszcze w 1985 roku dostawy na rynek artykułów żywnościowych były niższe od poziomu z 1981 roku, dotyczyło to także niektórych wyrobów przemysłowych, głównie ubiorów i obuwia. Równoległe narastał wspomniany nawis inflacyjny, którego wartość w latach 1982-1985 wzrosła z 495 mld zł do 990 mld zł [*Gospodarka w latach 1981-1985*, b.r.]. Po 1985 roku początkowo wystąpiła poprawa równowagi rynkowej, ale już w 1988 roku, na skutek szybkiego wzrostu wynagrodzeń, ponownie nasiliły się niedobory towarów. Pokrycie przychodów pieniężnych ludności dostawami towarów, wynoszące 77%, zbliżyło się do poziomu fatalnego 1982 roku. Podjęta próba równoważenia rynku przez kolejną podwyżkę cen wywołała nową falę strajków i spotęgowała napięcia polityczne [Kaliński, 2012, s. 115; *Gospodarka w 1988 roku*, b.r.].

W warunkach drastycznych braków na rynku sprzedaż towarów charakteryzowała się silnie zróżnicowaną dynamiką, która w końcu dekady przyjęła wartość ujemną. Zdecydowanie pogorszyła się struktura obrotów detalicznych, co odzwierciedlało proces pauperyzacji społeczeństwa. Udział żywności w sprzedaży detalicznej zwiększył się do blisko 32% kosztem wszystkich pozostałych artykułów⁴. Wprawdzie wzrosło wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku, jak: telewizory, automaty pralnicze, lodówki i zamrażarki, a także samochody osobowe, jednak w stopniu odbiegającym od trendów światowych. W mieszkalnictwie nastąpiło cofnięcie się do lat sześćdziesiątych. W rezultacie uległ zwiększeniu dystans dzielący nas od innych krajów europejskich, w tym również bloku radzieckiego [Delega-Jasek, 1991, s. 11-12; Paszyński, b.r.].

Pogarszała się sytuacja w dziedzinie finansów publicznych. Pogłębiało się ujemne saldo budżetu państwa, które w 1989 roku było blisko trzykrotnie wyższe niż w 1982 roku, a jego stosunek do dochodu narodowego wzrósł z 1,7 do 3,6% [Płaczek, 1995, s. 45].

³ Obliczenia własne na podstawie: [*Rocznik statystyczny*, 1990, s. 377-378].

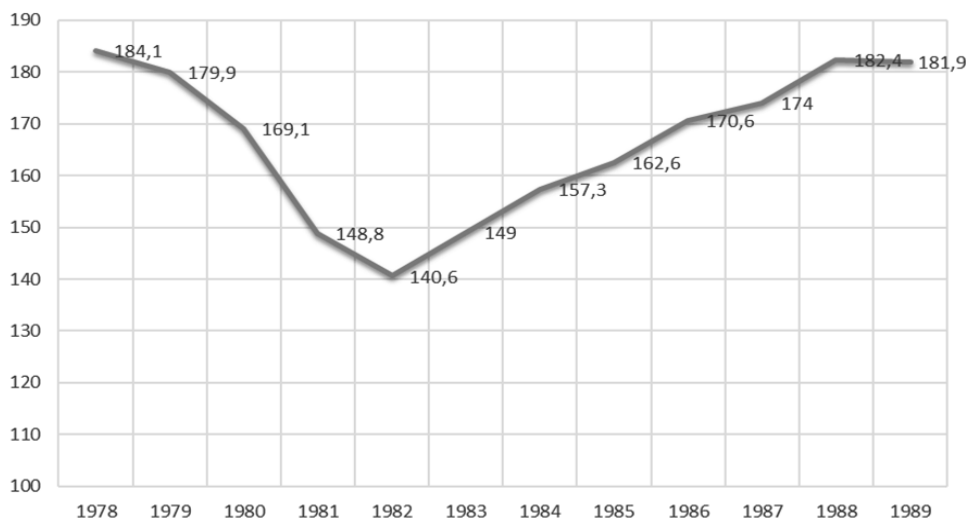
⁴ Obliczenia własne na podstawie: [*Rocznik statystyczny*, 1991, s. 393].

W ostatniej dekadzie rządów PZPR wzmożone inwestycje, stabilizacja wielkości zatrudnienia i ożywienie produkcji umożliwiły w latach 1983-1988 osiągnięcie przyrostu dochodu narodowego (w 1989 roku nastąpił niewielki jego spadek o 0,2%), jednak bez poprawy efektywności gospodarowania [Czekaj, 1991, s. 25-27; *Rocznik statystyczny*, 1991, s. XXV]. Obniżyły się wskaźniki wykorzystania urządzeń wytwórczych i zwiększało się – mimo spadku produkcji – zużycie energii oraz przyspieszona została dekapitalizacja majątku narodowego.

Silnie zróżnicowaną dynamikę gospodarki PRL po 1978 roku odzwierciedla kształtowanie się dochodu narodowego (wykres 2). Jego wzrost w latach 1983-1988 nie zrównoważył załamania, które miało miejsce w poprzednim czteroleciu. W konsekwencji w ostatnim roku funkcjonowania gospodarki centralnie kierowanej poziom dochodu narodowego był niższy w porównaniu z 1978 rokiem. Oznaczało to dla gospodarki utratę 11 lat, które w lepszych okolicznościach mogły być wykorzystane dla powiększenia potencjału ekonomiczno-społecznego Polski.

WYKRES 2

Dynamika dochodu narodowego wytworzonego w latach 1978-1989
(1970 rok = 100, ceny stałe)

Źródło: [*Rocznik statystyczny*, 1990, s. XXXII-XXXIII].

5. Podsumowanie

Zaostrzony przez kryzys lat 1979-1982 stopniowy upadek gospodarki centralnie kierowanej zaowocował kolejnymi wstrząsami politycznymi w 1988 roku, których finałem były: rozmowy Okrągłego Stołu, utrata władzy przez komunistów w wyborach czerwcowych 1989 roku, sformowanie rządów demokratycznych i podjęcie głębokiej transformacji systemowej w kierunku gospodarki rynkowej [Kaliński, 2019, s. 9-22].

Literatura

- Albinowski S., 1981, *U źródeł załamania gospodarczego*, „Gospodarka Planowa”, nr 7-8, s. 353-361.
- Baka W., 1983, *Polska reforma gospodarcza*, PWE, Warszawa.
- Bień W., 2017, *Jak doszło do zadłużenia Polski za granicą w latach 1970-1985. Wspomnienia uczestnika wydarzeń*, Difin, Warszawa.
- Borowicz S., 1999, *Wahania cykliczne w gospodarce*, WUG, Gdańsk.
- Bożyk P., 1983, *Marzenia i rzeczywistość czyli anatomia polskiego kryzysu*, PIW, Warszawa.
- Bożyk P., 2000, *Polityka gospodarcza w latach 70.*, [w:] *Polska pod rządami PZPR*, Rakowski M.F. (red.), Profi, Warszawa.
- Brémond J., Couet J-F., Salort M-M, 2005, *Kompendium wiedzy ekonomii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czekaj J., 1991, *Strukturalne źródła kryzysu gospodarki polskiej*, [w:] *Polityka i gospodarka: Polska w latach 80.*, Czekaj J., Hauser J., Indraszkiewicz J., Owsiak S. (red.), PWE, Warszawa.
- Delega-Jasek D., 1991, *Procesy kumulacji dóbr trwałego użytku w gospodarstwach domowych*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 6, s. 10-11.
- Dobiegała-Korona B., 1990, *Dlaczego socjalizm nie mógł być efektywnym systemem ekonomicznym*, b.w., Warszawa.
- Eisler J., 1992, *Zarys dziejów politycznych Polski 1944-1989*, BGW, Warszawa.
- Gierek E., 1990, *Przerwana dekada*, Fakt, Warszawa.
- Gospodarka światowa i gospodarka Polska w 1989 r.*, 1990, SGPiS, Warszawa.
- Gospodarka w 1988 roku*, b.r., Archiwum Akt Nowych (AAN), Konsultacyjna Rada Gospodarcza (KRG), t. 40.
- Gospodarka w latach 1981-1985*, b.r., AAN, KRG, t. 38.
- Grała D.T., 2005, *Reformy gospodarcze w PRL (1982-1989). Próba uratowania socjalizmu*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Herer W., Sadowski W., 1981, *Navis inflacyjny. Zjawisko i mechanizmy*, „Życie Gospodarcze”, nr 32, s. 1-8.
- Herer W., Sadowski W., 1985, *Bariery wzrostu – anatomia załamania gospodarczego*, [w:] *U źródeł polskiego kryzysu*, Müller A. (red.), PWN, Warszawa.
- I Krajowa Konferencja PZPR*, 1973, KiW, Warszawa.
- II Krajowa Konferencja PZPR 9-10 stycznia 1978. Podstawowe dokumenty i materiały*, 1978, KiW, Warszawa.

- IX Nadzwyczajny Zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 14-20 lipca 1981 r. Podstawowe dokumenty i materiały*, 1981, KiW, Warszawa.
- Jabłońska-Horak E., Klimas B., Lewandowski H., Nagórna W., 1990, *Podział dochodu narodowego w Polsce (1965-1987)*, WSP, Opole.
- Jagiello P., 1985, *Geograficzna reorientacja importu Polski – rezultaty z lat 1982-1983*, „Handel Zagraniczny”, nr 4, s. 23-25.
- Jaroszewicz P., 1991, *Przerzynam milczenie...: 1939-1989*, Fakt, Warszawa.
- Jasiński L.J., 1991, *Handel zagraniczny Polski w 1990 r.*, „Handel Zagraniczny”, nr 4.
- Jasiński L.J., 2011, *Bliżej centrum czy na peryferiach. Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą w XX wieku*, CE Natonin, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Jermakowicz W., Krawczyk R., 1985, *Reforma jako innowacja społeczna*, MAW, Warszawa.
- Jędrzychowski S., 1982, *Zadłużenie Polski w krajach kapitalistycznych*, KiW, Warszawa.
- Kaliński J., 1987, *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948-1956*, KiW, Warszawa.
- Kaliński J., 1995, *Gospodarka Polski w latach 1944-1989. Przemiany strukturalne*, PWE, Warszawa.
- Kaliński J., 2012, *Gospodarka w PRL*, IPN, Warszawa.
- Kaliński J., 2015, *Kiedy zaczęło się odradzanie gospodarki rynkowej w Polsce?*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 1, s. 3-13.
- Kaliński J., 2019, *Polska droga do gospodarki rynkowej*, [w:] *Trzydziestolecie restytucji kapitalizmu w Polsce*, Michalski T. (red.), Vistula, Warszawa.
- Karpiński A., 1965, *Fazy rozwoju gospodarczego Polski Ludowej*, KiW, Warszawa.
- Karpiński A., 1986, *Ocena wykonania planu trzyletniego na lata 1983-1985 i wnioski na przyszłość*, „Gospodarka Planowa”, nr 6, s. 237-243.
- Kolińska D., Machura G., 1983, *Przemiany w strukturach inwestycyjnych w Polsce w latach 1970-1981*, IP, Warszawa.
- Kołodko G.W., 1979, *Fazy wzrostu gospodarczego w Polsce*, „Gospodarka Planowa”, nr 3, s. 137-143.
- Kołodko G.W., 1987, *Polska w świecie inflacji*, KiW, Warszawa.
- Kornai J., 1986, *Wzrost, niedobór, efektywność: makrodynamiczny model gospodarki socjalistycznej*, PWN, Warszawa.
- Kotowicz-Jawor J., 1983, *Presja inwestycyjna w latach siedemdziesiątych*, PWN, Warszawa.
- Kuczyński W., 1981, *Po wielkim skoku*, PWE, Warszawa.
- Kurowski S., 1980, *Doktrynalne uwarunkowania obecnego kryzysu gospodarczego PRL*, [b.w.], Warszawa.
- Landau Z., 1986, *Etapy rozwoju gospodarczego Polski Ludowej*, SGPiS, Warszawa.
- Madej Z., 1988, *Zwroty na polskiej drodze: rozważania o polityce i gospodarce*, PWE, Warszawa.
- Malecki-Tepicht S., b.r., *Ograniczenia podażowe i możliwości równoważenia rynków odcinkowych*, AAN, KRG, t. 31.
- Marciniak S., 1986, *Struktura gospodarcza Polski. Optymalne kierunki zmian*, PWE, Warszawa.

- Morawski W., 2013, *Gospodarka epoki Gierka – między białą a czarną legendą*, [w:] *Dekada Gierka. Blaski i cienie*, Bożyk P. (red.), Wydawnictwo Kto jest Kim, Warszawa.
- Pajestka J., 1965, *Analiza niektórych aspektów polityki rozwoju ekonomicznego Polski (próba periodyzacji fazy rozwoju)*, „*Ekonomista*”, nr 1, s. 229.
- Paszyński A., b.r., *Program budownictwa alternatywnego*, AAN, KRG, t. 26.
- Placzek J., 1995, *Wydatki wojskowe na tle rozwoju społeczno-gospodarczego Polski*, AON, Warszawa.
- Podstawowe dane statystyczne o Polsce 1946-1990*, 1991, GUS, Warszawa
- Polska w latach 1970-1980*, 1981, GUS, Warszawa.
- Prezes Rady Ministrów. Plan konsolidacji gospodarki narodowej na lata 1989-1990*, 1988, Warszawa.
- Protokoły porozumień Gdańsk, Szczecin, Jastrzębie. Statut NSZZ „Solidarność”. Założenia ustawy o związkach zawodowych*, 1981, KAW, Warszawa.
- Przemysł 1990*, 1991, GUS, Warszawa.
- Reforma gospodarcza. Zbiór ustaw*, 1982, IWZZ, Warszawa.
- Rocznik statystyczny*, 1974, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny*, 1979, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny*, 1981, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny*, 1983, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny*, 1984, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny*, 1985, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny*, 1990, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny*, 1991, GUS, Warszawa.
- Roszkowski W., 1991, *Historia Polski 1914-1990*, PWN, Warszawa.
- Rządowy raport o stanie gospodarki*, 1981, „Trybuna Ludu”, Warszawa.
- Siedlecka U., 1996, *Prognozowanie ostrzegawcze w gospodarce*, PWE, Warszawa.
- Staniszki J., 1981, *Cykle ekonomiczno-polityczne w Polsce*, WR „Solidarność”, Warszawa.
- Sytuacja gospodarcza kraju*, b.r., AAN, KRG, t. 36.
- Świdzińska N., 1977, *Plan 5-letni na lata 1976-1980*, KiW, Warszawa.
- Świetlik K., 1991, *Znaczenie reglamentacji w procesie racjonalizacji wyżywienia*, IERiGŻ, Warszawa.
- Uchwała, 1972, Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej o pięcioletnim planie społeczno-gospodarczego rozwoju kraju w latach 1971-1975, Dz.U. 1972, nr 22, poz. 157.
- Uchwała, 1976, Uchwała Sejmu PRL z dnia 18 grudnia 1976 r. o pięcioletnim narodowym planie społeczno-gospodarczym na lata 1976-1980, Dz.U. 1976, nr 39, poz. 226.
- V Plenum KC PZPR 1-2 grudnia 1976. *Podstawowe dokumenty i materiały*, 1976, KiW, Warszawa.
- VI Zjazd PZPR. *Stenogram. 6-11.XII.1971 r.*, 1972, KiW, Warszawa.
- VII Zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 8-12 grudnia 1975 r. *Stenogram*, 1976, KiW, Warszawa.
- VIII Plenum KC PZPR. 6-7 lutego 1971 r., 1971, KiW, Warszawa.

- VIII Zjazd PZPR 11-15 lutego 1980 r. *Podstawowe dokumenty i materiały*, 1980, KiW, Warszawa.
- Woś A., 1987, *Rozwój i postęp w rolnictwie polskim*, PWRiL, Warszawa.
- Zawistowski A., 2017, *Bilety do sklepu. Handel reglamentowany w PRL*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ząbkowicz A., 1992, *Koncepcja zagranicznej polityki kredytowej w Polsce w latach 1971-1980*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Zdziebłowski W., 1983, *35 lat gospodarki Polski Ludowej – etapy rozwoju*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 101, s. 231-245.